

MIRUNA MĂDĂLINA IANCU

**Relațiile României cu Uniunea Sovietică
în perioada 1990-1991**

INSTITUTUL EUROPEAN

2017

Cuprins

Lista de abrevieri / 9

Cuvânt înainte / 11

Capitolul 1. Fundamentul conceptual-metodologic / 13

- 1.1. Obiectivul cercetării / 13
- 1.2. Metodologia de cercetare / 19

Capitolul 2. Moștenirea istorică a registrului bilateral / 23

- 2.1. Perioada 1945-1964 / 23
- 2.2. Marea destalinizării / 35
- 2.3. Perioada 1964-1989 / 41
 - 2.3.1. Disputele din cadrul CAER / 42
 - 2.3.2. Conflictul sovieto-chinez / 43
 - 2.3.3. Criza rachetelor din Cuba / 44
 - 2.3.4. Deschiderea către Occident / 45
 - 2.3.5. Declarația din Aprilie 1964 / 46
 - 2.3.6. Ceaușescu și marota independenței naționale / 47

Capitolul 3. Uniunea Sovietică și România în anii comunismului târziu / 53

- 3.1. Uniunea Sovietică sub constelația gorbaciovismului: ascensiune și decădere imperială / 53
- 3.2. Disensiuni româno-sovietice în privința reformei gorbacioviste / 83

Capitolul 4. Cronica interludiului postdecembrist româno-sovietic / 109

- 4.1. Momentul '89 / 109
 - 4.1.1. Revoluția Română din Decembrie 1989 – o sumară și timidă reeditare factologică / 111
 - 4.1.2. Revoluția Română din Decembrie 1989 – reper cardinal pentru redefinirea și reșezarea raporturilor româno-sovietice / 119
- 4.2. Problema tratatului bilateral / 148
 - 4.2.1. Geneză și filozofia tratatului bilateral: „pactomania” sau despre „diplomația tratatelor” / 148

- 4.2.2. Odișea de început a tratatului bilateral: conținut, obiective și implicații / 152
- 4.2.3. Dilemele și ambiguitățile tratatului de colaborare, bună vecinătate și amicitie / 176
- 4.2.4. Impactul tratatului bilateral la nivelul elitei politice și a societății românești / 182
- 4.2.5. Interpretări și explicații pe marginea semnării tratatului de colaborare, bună vecinătate și amicitie / 198
- 4.2.6. Concluzii pe marginea tratatului de colaborare, bună vecinătate și amicitie / 202
- 4.3. Destrămarea Pactului de la Varșovia / 205
 - 4.3.1. Preliminariile desființării Tratatului de la Varșovia și poziția României / 205
 - 4.3.2. Dispariția *de facto* a Tratatului de la Varșovia. Opinii și percepții la nivelul României / 217
- 4.4. Puciul de la Moscova / 225
 - 4.4.1. Puciul de la Moscova. Reacții și percepții la nivelul României / 226
- 4.5. Problema basarabeană / 244
 - 4.5.1. Momentul 1991 – ratarea unirii / 245
 - 4.5.2. Succintă prezentare a relațiilor româno-moldovene / 258
 - 4.5.3. Conflictul din Transnistria. O abordare sinoptică / 268
- 4.6. Disoluția Uniunii Sovietice / 280

Capitolul 5. Concluzii / 285

Anexe / 289

Bibliografie / 359

Abstract / 379

Résumé / 383

Capitolul 1

Fundamentul conceptual-metodologic

1.1. Obiectivul cercetării

Este de netăgăduit, dar și de domeniul evidenței că pentru statul român, gestionarea relațiilor cu Rusia în diferitele sale etape de evoluție statală, a comportat o aureolă funciarmente aparte în portativul relațiilor internaționale, aureolă determinată îndeosebi de specificitatea unor raporturi care de-a lungul istoriei, s-au disociat, prin dimensiunea unei alternanțe perpetue de lumini și umbre, dar și de intersecții pozitive și negative, într-un cuvânt, s-au disociat printr-un *univers al contrastelor*. Practic, cu o configurație cromatică eminentemente particulară, dar și cu un itinerariu bilateral aseasonat cu elemente de avans și de inflexiune în plan bilateral, dimensiunea relațiilor bilaterale, a presupus, dintotdeauna, o strategie de acțiune distinctă din partea statului român. Neîndoielnic, pentru România marea provocare a fost aceea de a găsi mecanismele susceptibile de articulare a unui proiect care să se plieze, dar și să se adapteze în funcție de natura unor raporturi cu un specific eminentemente aparte, zugrăvit într-o gamă variată de nuanțe.

Este la fel de adevărat însă, că abordarea pe diverse paliere a relațiilor cu Rusia, a comportat în același timp și un halou problematic și s-a dovedit a fi examenul cel mai dificil de surmontat atât datorită faptului că în imaginarul românesc vecinul de la Răsărit a reprezentat în mod constant și recurent, principalul releu al imaginii negative, cât și datorită faptului că de-a lungul timpului, dimensiunea relațiilor bilaterale a fost drapată și de realitatea unei zestre seculare împovărătoare, cu repercursiuni implacabile asupra registrului bilateral. În definitiv, abordarea responsabilă și coresponsuzătoare a relațiilor cu Rusia, a fost în permanență stigmatizată de realitatea percepției negative atribuită acesteia – considerată a fi principalul furnizor de insecuritate al României, dar și inamicul ancestral al statului român-, percepție de altminteri formată pe fondul evenimentelor dificile și a momentelor de tensiune care au marcat istoria relațiilor dintre cele două țări. Tocmai de aceea nu apare deloc surprinzător că în elaborarea unei strategii de acțiune clare și coerente în raport cu Rusia, statul român s-a confruntat de fiecare dată cu dimensiunea unei realități care nu a putut face abstracție de memoria invaziilor, conflictelor, a dominației exercitate de către vecinul de la Răsărit, dar și de imaginea unui trecut în care ocuparea Basarabiei, dar și impunerea re-

gimului comunist sub dictatul forței în România nu putea fi minimizat. Practic, în abordarea relațiilor cu vecinul de la Răsărit, leadershipul românesc a fost influențat în mod direct de realitatea unui puternic curent rusofob, curent de altfel probat de ideea existenței unui pericol iminent și constant, emanând din partea vecinului de la Răsărit.

În același timp nu este mai puțin adevărat însă, că dincolo de sindromul complexelor vizavi de Rusia și implicit dincolo de lanțul de prejudecăți manifestate de către români la adresa rușilor, prejudecăți formate în mare parte datorită atenției deosebite atribuite unui trecut obsesiv, în elaborarea unui plan coerent și a unei strategii active tributare relațiilor cu Rusia, și-au pus irefutabil amprenta și o serie de prejudecăți manifestate de către ruși la adresa statului român, prejudecăți conform cărora „România este de cele mai multe ori considerată de către Rusia o țară mică și inamică, aflată în proximitatea sa occidentală, deci implicit în vecinătatea sa apropiată, statul român fiind astfel individualizat ca stat fascist, în urma participării sale alături de Germania în cadrul celui de-al Doilea Război Mondial”¹. În plus, dincolo de convingerile personale manifestate de către ruși la adresa statului român, convingeri în baza cărora România rămâne perenul suspect de serviciu, în articularea unui proiect sănătos și trainic de colaborare cu Rusia, a precumpănit decorul istoric eminentement problematic al raporturilor. Neîndoielnic, cu un fundal bilateral grevat de dimensiunea unui contencios istoric secular (problema Basarabiei, chestiunea tezaurului încredințat spre păstrare Rusiei țariste în timpul Primului Război Mondial, problema delimitării platoului continental), contencios care de altminteri a adăugat după 1989, un evantai suplimentar de aspecte fierbinți, gestionarea relațiilor cu Rusia s-a dovedit a fi, testul major al statului român. În mod previzibil, orice tentativă a conducerii românești de a găsi modalitățile prin intermediul cărora să contribuie la readucerea relațiilor bilaterale în albia inerentei normalități și evoluții politice a fost obstaculată de balastul și implicit de povara unui contencios istoric împovărător. Prin urmare și în atari circumstanțe, este cât se poate de evident că gestionarea relațiilor dintre România și Rusia, respectiv gestionarea unor relații cu un filon conflictual biunivoc și a unor raporturi la nivelul cărora au precumpănit în mod constant tarele moștenirii istorice comune, a constituit, o adevărată piatra de încercare atât înainte, cât și post '89.

Excepționalitatea, dar și complexitatea acestei realități, mai exact a realității conform căreia dimensiunea unor relații cu o paletă variată de culori, dar și cu un fundament istoric problematic a constituit o adevărată piatra de încercare atât înainte cât și post '89, a reprezentat principalul impuls care a generat mate-

¹ Vezi informații suplimentare pe marginea acestui subiect la Carol Hârșan, „România-Rusia încotro? (IV)”, în *România Liberă*, 27.11.2007, <http://www.romanalibera.ro/exclusiv-rl/documentar/romania-rusia-incotro-iv-112324.html>.

realizarea prezentei lucrări. Fiind captivați de natura unui topos bilateral, pe cât de fascinant și incitant, pe atât de intrigant și de contradictoriu, în prezenta lucrare, ne-am asumat temerara sarcină de a sonda în profunzime coregrafia postdecembristă a relațiilor româno-sovietice, încercând astfel să oferim o imagine cât se poate de clară pe marginea dimensiunii celei mai interesante partituri bilaterale din repertoriul relațiilor celor două țări. Astfel, fără a avea pretenția unei abordări exhaustive, lucrarea de față reprezintă o tentativă incipientă de a înfățișa traectoria, continuă și discontinuă, sinuoasă și imprecisă, a relațiilor româno-sovietice în perioada 1990-1991.

De altminteri, un atare impuls generat de interesul personal de a examina detaliile de fond aferente unei problematici atât de complexe precum este cea care își propune să evoce cronică postdecembristă a relațiilor româno-sovietice a fost întărit și de realitatea absenței unei lucrări de sine statătoare care să confere o analiză de substanță pe marginea problematicii vizate. Astfel, deși recurent întâlnită ca autentică temă de reflecție în mediile academice și intelectuale românești, tematica supusă prezentei grile analitice nu a beneficiat până în momentul actual de un studiu complex și de o eminentă și evidentă calitate documentară. Sigur că această realitate nu presupune că ne aflăm pe un teren științific completamente neexplorat, dar ne raliem opticii potrivit căreia tematica în cauză a fost și este abordată doar tangențial și sporadic. Cu toate acestea însă și în pofida unei atari realități, examinarea actualei problematici a ocupat totuși un loc privilegiat atât în cadrul unor lucrări și studii de specialitate², cât și în cadrul diverselor lucrări editate de memorialistică ale celor mai importanți actori politici ai scenei românești³.

² O abordare considerabilă atribuită problematicii vizate poate fi semnalată în cadrul următoarelor lucrări și studii de specialitate: Abraham, Florin, *Transformarea României 1989-2006. Rolul factorilor externi*, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, București, 2006; Goșu, Armand, „Politica răsăriteană a României: 1990-2005”, în *Contrafort*, nr. 1 (135), ianuarie 2006; Hărășan, Carol, „România-Rusia încotro?”, în *România Liberă*, 26 noiembrie 2007; Ivan, Ruxandra, „L’ombre de L’empire. Les Rapports de la Roumanie a la Russie 1991-2006”, în *Romanian Political Science Review*, vol. VIII, nr. 3, 2008; Tudoroiu, Theodor, „From Spheres of Influence to Energy Wars”, în *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, nr. 3, septembrie 2008; Hlihor, Constantin, „România și vecinătatea sa după încheierea Războiului Rece”, în *Analele Universității Creștine Dimitrie Cantemir*, Seria Istorie-Serie Nouă, an 1, nr. 1, 2010.

³ Un loc de cinste în abordarea subiectului îl ocupă următoarele lucrări de memorialistică: Iliescu, Ion, *Momente de Istorie II. Documente, Alocuțiuni, Comentarii, iunie 1990-septembrie 1991*, Enciclopedică, București, 1996; Idem, *Fragmente de viață și de istorie trăită*, Litera, București, 2011; Năstase, Adrian, *România după Malta. 875 de zile la Externe*, vol. 4,5,6, Fundația Europeană Titulescu, București, 2007/2011; Idem, *România și Noua Arhitectură Mondială*, Regia Autonomă Monitorul Oficial, București, 1996; Roman, Petre, *Libertatea ca datorie*, Fundația Pro, București, 2006; Arachelian, Vartan, *Față în față cu Petre Roman. 9 convorbiri cu Vartan Arachelian*, Cartea Românească, București, 1996; Severin, Adrian, *Lacrimile Dimineții. Slăbiciunile Guvernului Roman*, Scripta, București, 1995;

Complementar, având în vedere că avem de-a face cu o tematică care se circumscrie segmentului de „istorie imediată sau recentă”⁴, datele problemei se schimbă radical, deoarece fenomenul supus câmpului de analiză este obstaculat de caracterul relativ redus al surselor informaționale și de aspectul prohibitiv al documentației arhivistice. Prin urmare și într-o atare optică, cercetarea întreprinsă comportă o realitate dihotomică, atât de natură a incita cât și de a inhiba procesul de cunoaștere.

Astfel, având în vedere că lucrarea de față plasează în centrul său nodal de analiză substratul relației postdecembriste româno-sovietice, vom încerca să evidențiem care este principala trăsătură care a caracterizat evoluția registrului bilateral pe parcursul intervalului de timp menționat. Concomitent, ne vom focaliza interesul în special pe marginea cronicii raporturilor politice aferente dimensiunii bilaterale, sfera raporturilor economice și culturale fiind abordată doar într-o manieră tangențială. Totodată, ne propunem să revelăm cum anume a reacționat, și îndeosebi a acționat leadershipul românesc în contextul unor momente cruciale, intenționând astfel să acordăm o atenție substanțială manierei în care România a înțeles să gestioneze o serie de evenimente care au avut un ecou puternic atât asupra sa cât și asupra registrului bilateral.

Pornind, așadar de la premisa axiomatică că ambianța istorică a raporturilor bilaterale a reprezentat și reprezintă o bornă decisivă pentru decorul postdecembrist al registrului româno-sovietic, ne-am propus în primă instanță să examinăm țesătura particulară a raporturilor bilaterale pe fundalul realității comuniste. Fiind practic conștienți de faptul că orice abordare de substanță aferentă cronicii postdecembriste a relațiilor româno-sovietice nu poate face abstracție de la bun început de peisajul istoric al raporturilor bilaterale, am încercat în cadrul unui capitol eminent distict să evidențiem maniera exactă în care a fost jalوناتă relația bilaterală de-a lungul perioadei comuniste. În acest sens am recurs la o delimitare clară între cele două perioade consubstanțiale zodiei comuniste, perioada 1945-1964 și respectiv perioada 1964-1989, încercând astfel să relevăm trendul de evoluție specific mecanismului bilateral, cât și trăsătura caracteristică fiecărei etape în parte, din dorința deliberată de a conferi un suport temeinic pentru comprehensiunea orizontului postdecembrist al raporturilor bi-

Andreescu, Gabriel, Severin, Adrian, *Locurile unde se construiește Europa*, Polirom, Iași, 2000; Diaconescu, Ion, *După revoluție*, Nemira, București, 2003; Idem, *După Temniță*, Nemira, București, 2003; Pașcu, Ioan Mircea, *Jurnal de... Front*, Rao, București, 2010; Ivan, Sabin, *Radiografii parlamentare. De vorbă cu Alexandru Bârlădeanu*, ExPonto, Constanța, 1998.

⁴ Istoria imediată sau recentă, reprezintă istoria care are ca obiect de studiu „segmentul terminal al istoriei contemporane iar caracteristica sa de bază este aceea că este trăită de istoric”. Pentru informații suplimentare pe marginea acestui subiect se poate consulta Jean-Francois Soulet, *Istoria imediată*, Corint, București, 2010.

laterale. Sigur că un asemenea demers complex precum este cel care își propune să evidențieze formatul în care au fost calibrate raporturile bilaterale de-a lungul perioadei comuniste a presupus din capul locului o radiografie aferentă contextului internațional postbelic, dar și a corolarului de factori care au contribuit, de altfel, atât la intrarea statului român în sfera de influență a Uniunii Sovietice, cât și la instaurarea regimului comunist în România. Nu vom intra în detalii suplimentare pe marginea acestui aspect, deoarece în cadrul capitolului evocat am consacrat un spațiu considerabil de manevră tributar subiectului vizat. Ne vom limita însă la a expune că sub faldurile regimului comunist, dimensiunea raporturilor bilaterale a comportat o portretistică sinusoidală, alternând între un registru de maximă convergență și un repertoriu eminentemente divergent, astfel încât se poate afirma cu convingere că de-a lungul perioadei comuniste, zodia raporturilor bilaterale a reliefat o evidentă configurație a contrastelor.

Așadar, dacă în primă instanță România, a evoluat în baza unui profil funciarmente vasal în raport cu directivele Kremlinului, alăturându-se fără rezerve și în unanimitate poziției Uniunii Sovietice, odată cu transformările de anvergură generate de evenimente precum moartea liderului absolut Stalin, dar și prezentarea raportului secret, statul român prin intermediul reprezentanților săi politici care au optat în favoarea partiturii naționale a schimbat fundamental decorul relațiilor cu vecinul de la Răsărit, reușind performanța unei delimitări graduale de linia sovietică, delimitare care în cel mai scurt timp posibil s-a tradus printr-o salutară strategie de emancipare de sub tutela asfixiantă a Moscovei. De altminteri, tocmai această politică de insubordonare și de emancipare pe care conducerea politică comunistă a promovat-o în mod constant în raport cu Moscova a reprezentat principalul motiv care a contribuit la instaurarea unui climat rece la nivelul registrului bilateral. În plus, la nivelul procesului de deteriorare a cadrului interferențial cu Moscova și-au pus inexorabil amprenta atât văditele divergențe de opinii manifestate la nivelul celor două părți pe marginea portofoliului problematic lăsat în suspensie în plan bilateral (problema Basarabiei și a tezaurului românesc încredințat spre păstrare Moscovei), cât și tentativele vizibile de expansiune ale Uniunii Sovietice într-o panoplie de domenii de interes reciproc (economic, militar, politic). *De facto*, un asemenea trend avea să se mențină și spre finalul regimului comunist atunci când tandemul bilateral româno-sovietic se găsea într-un context de evidentă vecinătate rece, context de altfel grevat de balastul unui contencios istoric încărcat.

Așadar, dacă în cadrul capitolului anterior am încercat să evidențiem fundalul istoric al raporturilor bilaterale, atribuind o atenție considerabilă parametrelor în baza cărora s-a acționat în spectrul bilateral, în cadrul capitolului următor ne-am asumat temerara sarcină de a radiografia atât fresca schimbărilor radicale induse de Mihail Gorbaciov la nivelul blocului comunist și nu numai, cât și simfonia văditei disensiuni care au monopolizat agenda dialogului la nivel

înalț între reprezentantul de seamă al conducerii politice românești, Nicolae Ceaușescu și liderul Uniunii Sovietice, Mihail Gorbaciov.

În continuare, dar și într-o logică diacronică a realității factuale, ne-am asumat temerara sarcină de a intra în profunzimea dar și în dimensiunile de fond ale universului postdecembrist româno-sovietic, demers care de altfel a reprezentat chintesența prezentei lucrări. Practic, în cadrul unui capitol eminent referențial, ne-am propus să prezentăm rapsodia particulară a relațiilor postdecembriste româno-sovietice, analizând astfel, într-o manieră sintetică și punctuală, trena principalelor evenimente consubstanțiale unei atari realități. În primă instanță, ne-am concentrat atenția asupra impactului pe care aritmetica Decembriei românești l-a generat la nivelul ecuației raporturilor postdecembriste româno-sovietice. În acest sens, am putut observa că Revoluția Română din Decembrie 1989 a reprezentat un reper nodal în dimensiunea regândirii, remodelării și reșezării raporturilor bilaterale pe baze noi, dezburate de formalismul și de caracterul vădit dogmatic specifice fostului regim. *De facto*, schimbările din Decembrie 1989 au impus necesitatea cristalizării unui cadru eminent distinct de abordare a raporturilor cu vecinul de la Răsărit, mai exact a unui cadru la nivelul căruia să primeze filozofia unor raporturi normale și firești cu Uniunea Sovietică. De altminteri, în cadrul acestei strategii de inerente corecții tributară spectrului bilateral, strategie care pleda pentru restabilirea unui *modus vivendi* în plan bilateral s-a înscris în primul rând, politica demarajului, o politică caracterizată de multitudinea vizitelor și a întâlnirilor la nivel înalt care s-au desfășurat începând cu primele luni ale anului 1990 și care s-au finalizat de fiecare dată cu pași concreți în direcția procesului de deblocare dar și de normalizare a raporturilor bilaterale româno-sovietice.

Tot în cadrul acestei strategii de estompare până la dispariție a elementelor specifice vechiului regim, s-a înscris de altfel și inițiativa materializării tratatului de colaborare, bună vecinătate și amicitie, tratat care și-a propus încă de la bun început să modifice radical natura raporturilor juridice, conferindu-le o dimensiune eminent democratică și modernă în conformitate cu dialectica CSCE și cu uzanțele dreptului internațional. Totuși, documentul care ar fi trebuit să constituie o premieră în odiseea raporturilor postdecembriste româno-sovietice, a fost, în cele din urmă, sortit eșecului din cauza faptului că prevedea texte susceptibile de interpretări restrictive în privința politicii de alianță a statului român. Astfel, inițiativa juridică care ar fi trebuit să încununeze politica demarajului antamată la scurt timp după evenimentele din Decembrie 1989, a devenit un prim și evident obstacol, obstacol care nu a făcut decât să reveleze care erau adevărații parametri în baza cărora acționau raporturile româno-sovietice la momentul respectiv.

În același timp nu este mai puțin semnificativ însă că această dialectică preliminară în temeiul căreia s-a acționat în vederea reconsiderării tipului de relații care existau la momentul respectiv între cele două țări, nu a putut face

abstracție de dimensiunea anumitor episoade care s-au dovedit a fi adevărate momente de cumpănă pentru zodia raporturilor bilaterale. Astfel, evenimente precum destrămarea Pactului de la Varșovia și puciul retrograd de la Moscova, au amprentat într-o manieră implacabilă evoluția ulterioară a itinerariului bilateral. În plus, tot în cadrul panteonului aferent elementelor stridente care au grevat considerabil evoluția registrului postdecembrist româno-sovietic, s-a situat și problema basarabeană. În mod firesc și oarecum previzibil, chestiunea basarabeană, prin dimensiunea substratului său problematic, a contribuit incontestabil la deteriorarea cadrului de interferență cristalizat în plan bilateral, devenind astfel, adevărata piatra de încercare a etosului bilateral. De altfel, nici contextul prilejuit de dispariția *de facto* a Uniunii Sovietice și preluarea principalelor prerogative de către Federația Rusă, nu a indus mutații spectaculoase la nivelul registrului bilateral. Cu toate că ar fi trebuit să reprezinte evenimentul nodal cu ocazia căruia dimensiunea raporturilor bilaterale româno-ruse urma să se înscrie pe aliniamentul inerentei normalități și evoluții politice, episodul prilejuit de decesul oficial al URSS s-a dovedit a fi exact contrariul, prăbușirea colosului sovietic determinând astfel, dincolo de contextul transplantării problemelor spinoase ale relațiilor de vecinătate în raport cu statele succesoare, Ucraina și Moldova, un cvasi-vid de relații cu Rusia.

Prin urmare și în atari condiții, imaginea desprinsă din tabloul evenimential evocat anterior este aceea care învederează cu evidență că în perioada 1990-1991, dimensiunea relațiilor bilaterale româno-sovietice a comportat o portretistică sincopată, cu elemente de avans și de recul în plan bilateral. Tocmai de aceea nu apare deloc surprinzător că spre sfârșitul anului 1991, s-a acționat, „sub imperiul trecutului apropiat și nicidecum sub impactul realităților geopolitice, rătăindu-se astfel neîndoielnic, șansa ameliorării și normalizării unor relații seculare”⁵.

1.2. Metodologia de cercetare

Având în vedere că fundamentul conceptual și metodologic al prezentei lucrări se înscrie în registrul istoriografic imediat sau recent, deci ținând cont de faptul că ne propunem să introducem în dezbateră științifică un subiect care este inclus în categoria așa-numitei istorii imediate sau recente, ne asumăm, în consecință, temerara sarcină de a prezenta acele metode și instrumente de cercetare specifice acestei tipologii istoriografice.

Trebuie specificat, însă, încă de la început faptul că o asemenea cercetare – precum este cea pe care o propunem –, nu este și nu poate fi construită pe documente arhivistice din motive obiective ce țin îndeosebi de caracterul res-

⁵ Dan Berindei, „Noi și Rusia”, în *Revista Culturală*, nr. 108, 2 iulie 2008, <http://revistacultura.ro/articol.php?rezultat=2056&imageField.x=113&imageField.y=23>.